

I. Глава. Тормоз от връстниците в училище. Нагласи към жертвите.

Теоретичен обзор:

Задачата на настоящата разработка е да изясни същността на тормоза в училищата, да обясни явлението агресия, което стои в основата на тормоза, и предпоставките за възникването на това поведение, което превръща едно дете в безмилостен насилник, а друго – в невинна жертва.

Определение на понятието тормоз

Тормозът е много значим проблем – той е широко разпространен и оказва дълготрайни последици и на жертвата, и на насилника. Тормозът може да бъде дефиниран като системно лошо поведение, включващо вербална злоупотреба, психологически натиск или физическо насилие към друг човек. Той включва всякакви системни обиди, коментари или действия, и обхваща континиум от нелюбезности – от нарицателни, отлъчване и третиране до удряне и ритане. Жертвата е очевидно по-слаба и не може да се защити, да отговори адекватно. Тормозът е налице, когато се случва много пъти или в продължение на много време, тоест той е многократно повтаряща се злонамерена агресия, която се основава на злоупотребата със сила, и се различава от инцидентите на вербална или физическа агресия, които са единични случаи. Всеки тормоз предполага агресивно поведение, но не всяко агресивно поведение е тормоз. Когато агресорът разбира, че действията му притесняват жертвата и знае, че тя иска той да спре, той започва още по-упорито да я тормози.

Различните автори предлагат различни дефиниции за тормоз – според **Олвеус** “индивидът е тормозен тогава, когато той/тя е

беззащитно изложен продължително време на многократни и негативни действия от страна на един или повече хора”. Според **Роланд** “тормозът е продължително насилие, психическо или физическо, извършвано /ръководено/ от едно лице или група, и насочено към индивид, който не е способен да се защити в конкретната ситуация”. **Бегас** предлага друго определение: “Тормозът е поведение, което може да бъде дефинирано като повтаряща се атака – психическа, физическа, социална или вербална – от тези, които са в позицията на силата, ..., върху тези, които са безсилни да се съпротивляват, с намерение да се причини дистрес за собствена изгода или ратификация”.

Митове за тормоза

Според **Олвеус** съществуват три мита за тормоза:

- 1/ Тормозът в училище зависи от броя на учениците в класовете.
- 2/ Тормозът е резултат от съперничество между учениците в усилията им за по-добри училищни постижения.
- 3/ Жертвите видимо се различават от другите, тоест имат някакви физически белези като например – прекалено дебелите деца, децата с очила, говорещите с дефект или с акцент, децата с необичайно облекло.

Възрастов пик, пол и честота на тормоза

Тормозът има два върастови пика:

- а/ около 10-11-тата година;
- б/ около 14-15-тата година.

Това са възрастите, в които тормозът е най-изявен. Към 15-16 годишна възраст тормозът започва да намалява. Тормозещите са предимно от същия клас или възраст, както жертвите им.

Агресията най-често е насочена към лица от същия пол.

Наблюдават се следните полови различия:

а/ при момчетата по-чест е физическият тормоз, докато при момичетата е по-чест вербалният и индиректният тормоз;

б/ момчето е средно три пъти повече в позицията на насилник и два пъти по-често в позицията на жертва, отколкото момичето, тоест момчетата са по-често мъчители и по-често жертви на тормоз, отколкото момичетата;

в/ и при двата пола с възрастта тормозът намалява, но това се наблюдава първо при момичетата;

г/ момчетата-булита /агресори/ имат средна или малко под средната интелигентност и слаби училищни постижения, и като цяло имат отрицателни нагласи към учителите и училището, докато момчетата-булита са със средна или над средната интелигентност и имат силни училищни постижения, не са видимо проблемни деца и са социално интелигентни;

д/ физическата агресия при момчетата е по-честа, но се оценява като по-малко опасна, отколкото при момичетата;

е/ момчето по-често е жертва на индивидуален тормоз, докато момичето – на групов тормоз;

ж/ момчетата обикновено са тормозени от момчета, за разлика от момичетата, които са тормозени както от момчета, така и от момичета;

з/ момчетата много по-често са склонни да отмъщават, след като са били атакувани, отколкото момичетата.

Агресията по принцип е присъща за мъжкия стереотип и поради това агресивното поведение на момчетата често се окуражава и поощрява.

Данни за честотата на явлението тормоз в училище:

Според едно проучване 10% от учениците са били малтретирани, от които само половината от децата в начална възраст са го оповестили и 35% от тези в прогимназиална възраст. По-тревожен е фактът, че

половината от докладвалите за тормоза деца казват, че възрастните не са направили нищо.

В едно свое изследване, проведено в периода 1984-1986 година, **Елиът** установява, че 68% от децата се оплакват, че са тормозени през това време, като приблизително 80% от насилниците са били момчета и 20% - момичета.

Шефилдският проект за тормоза, който е обширно изследване на оригиналната работа на **Олвеус** в Норвегия, установява, че 10% от учениците в началните училища и 5% от тези в прогимназията са тормозени поне веднъж седмично. Резултатите от Шефилд показват, че в повече от 25% от случаите на тормоз в прогимназиалните училища е употребено физическо насилие. Заявяват, че са били обект на тормоз през текущия учебен срок, 25% от децата в началните училища и 10% от тези в прогимназията. Изводът е, че децата в началните училища са по-често обект на тормоз отколкото тези в прогимназията, което е добре илюстрирано в представената таблица:

Начални училища	Тормозени поне веднъж седмично - %	Тормозени през текущия срок - %
	10	25
Прогимназиални училища	Тормозени поне веднъж седмично - %	Тормозени през текущия срок - %
	5	10

Таблица № 1

Видове тормоз

Съществуват различни форми на тормоз в зависимост от критериите, въз основа на които ги класифицираме.

I. Според намеренията на тормозещия тормозът бива:

1. Зъл, злонамерен – когато едно дете съзнателно се стреми да причини физическа или психическа болка на друго дете, като позицията е от страната на силния. Тук са налице няколко основни характеристики:

- начално желание;
- желанието се изразява в действие;
- нараняването е факт /дали агресивното поведение наранява зависи от уязвимостта на жертвата/;
- позицията е от силен към слаб /силата не винаги е физическа, тя може да бъде и психическа/;
- отсъства основание, оправдание за подобни агресивни действия;
- инцидентът типично се повтаря;
- тормозът се извършва с удоволствие, което е породено от пасивното поведение на жертвата.

2. Безобиден, лекомислен – той бива два вида:

- Нехаен, без явни намерения – намеренията тук не са враждебни. За тези деца дразненето и подигравките са безобидна игра, те не го правят, за да наранят жертвата, не си дават сметка за болката, която причиняват. Правят го, защото не разбират другите, защото за тях това е “на майтап”.

- Тормоз в обучението – тук също отсъстват враждебни намерения. Критикуването е водено от “добри намерения” и от конкурентност в обучението. Това може да се породи от желанието: “Ще му дам да разбере кой знае повече” или “Ще го поставя на мястото му”.

Характерното и за двете форми на безобиден тормоз е, че тормозещият не си дава сметка и не осъзнава, че тормози другите.

II. Според броя на извършителите /агресорите/ тормозът бива:

1. Индивидуален.
2. Групов.

III. Според характера на самия тормоз той бива:

1. Физически /хапане, драскане/ или психически /подигравки, обиди, клюки/.

2. Директен /явен/ или индиректен /прикрит/.

3. Вербален /словесен/ или невербален /несловесен/.

При комбинирането на тези форми, се получават следните видове тормоз:

1/ Физически директен неverbален – когато жертвата е директно нападната;

2/ Физически индиректен вербален – когато насилникът кара друг да нападне физически неговата жертва;

3/ Психически директен вербален – когато жертвата е обект на обиждане и подигравки от страна на агресора;

4/ Психически индиректен вербален – когато насилникът кара някой друг да обижда и да се подиграва с неговата жертва;

5/ Психически директен неverbален – когато тормозещият преднамерено мълчи заплашително, гледа злобно и агресивно жертвата си.

Училищен тормоз

Тормозът в училище от връстниците е налице, когато едно дете или група от деца се отнасят лошо с друго дете, което е очевидно по-слабо и не може да се защити. Другите го удрят, подиграват му се, измислят му неприятни прякори, пишат обидни неща за него, разнасят клюки, изолират го от игрите си. Според **Олвеус** тормозът в училище е налице, когато “един ученик или ученичка е тормозен/-а/ или преследван/-а/, когато често пъти и за известен период от време става прицел на “гадни номера” от страна на един /една/ ученик/-чка/ или няколко други ученици. Говорим за “гадни номера” или злоба всеки път, когато даден индивид нарочно нанася или се опитва да нанесе на друг вреда, причинява му или се опитва да му причини неприятности – което грубо казано съответства на дефиницията за агресивно поведение”. Според него злобата може да се изразява във физически контакт, думи

или гримаси, заплашителни жестове и умишлено изключване от групата. Дори децата, които вършат издевателства, да не осъзнават какво причиняват на жертвата, повечето от тях вероятно си дават сметка, че поведението им е най-малкото мъчително или неприятно за нея. Според **Олвеус** спецификата на явлението “издевателства” /тормоз/ задължително съдържа следните три критерия:

А/ Агресивно поведение или поведение, целящо умишлено “да вреди”.

Б/ Прояви, ставащи “много пъти и за продължително време”.

В/ Междудличностни отношения, характеризиращи се с неравно съотношение на силите /най-уязвими са най-малките и най-слабите/.

Издевателствата са подкатегория на агресивността или агресивното поведение – те са негова разновидност. Чести са и случаите на агресия и насилие в класа с цел заемане на лидерска позиция.

Изследванията показват, че насилието е почти еднакво разпространено навсякъде, където има масово образование. Тормозът най-често се проявява там, където нивото на контрол от страна на възрастните е ниско – например в междучасията /в стаите, по коридорите, в тоалетните, в двора на училището/. Затова много важно за благоприятния изход на жертвите от тормоза е дали училището ще съумее да спре тормоза. Ако то успее, изходът обикновено е добър, но ако се провали, е възможно жертвата да бъде сериозно травмирана от преживяното.

Училището не трябва да толерира агресивното поведение на учениците, защото в противен случай то може да продължи в живота им на възрастни. Съществуват доказателства, че децата, които тормозят, като възрастни тормозят собствените си деца и отглеждат деца, които също тормозят другите. Много брутални престъпници са започнали

живот на насилие и агресия като училищни побойници. Това са хора с асоциално и антисоциално поведение и прояви.

Децата могат да се повлияят от много различни модели. Техните връстници често изпълняват тази функция, показвайки им как да се обличат, каква музика да слушат, как да говорят и да действат, и дори как евентуално да разрешават конфликтите и възникналите социални проблеми. Социално обърканите деца могат да приемат различни антисоциални групи като модели за подражание, които са с висок ранг в бандата. Влиянието на водача не се ограничава или свежда до преки команди. То се проявява много често, защото членовете, които са с относително нисък статус, просто копират поведението на своя привлекателен, с по-висок статус водач. Подрастващите са много податливи на влиянията и възнагражденията от страна на връстниците си.

Често срещано явление при училищния тормоз са т.нар. ученически банди, привличащи учениците, които искат да изглеждат силни. Ученическите банди имат строги норми на поведение. В контактите помежду си те установяват правила, определящи как всеки един от тях следва да се държи в определени обстоятелства. Когато “практикуват” агресия, те получават от приятелите си желаното от тях одобрение, което от своя страна увеличава вероятността от повтаряне на агресивното поведение. В тези отклоняващи се групи членовете намират приемане и статус, чувстват се важни и значими, докато другаде са нищо. Съществуват не само момчешки, но и момичешки банди, като е налице съперничество между отделните банди.

Училищният тормоз често е провокиран от враждебност. Учениците са враждебно-агресивни, когато имат негативно или неблагоприятно отношение към един или повече от своите съученици. Това негативно отношение обикновено е съпроводено от силно желание

жертвата да бъде видяна в състояние на някакво страдание. Враждебната нагласа към връстниците поражда тормоз.

Тъй като учениците в класа са една формална група, то между тях възникват симпатия, антипатия и безразличие, които могат да бъдат основа за приятелство от една страна и за конфликти от друга. Нападателното поведение на агресивните деца може да отблъсне много от съучениците им. Понякога тези конфликти са толкова остри, че прерастват в училищно насилие. При училищния тормоз благополучието и статусът на едно дете /булито/ се крепят върху неблагоприятието и унижението на друго дете /жертвата/.

Последствия от тормоза

Според някои автори тормозът е “позитивно” явление, тъй като помага на децата да изграждат характера си, да се сблъскват с живота, да заемат някаква позиция спрямо действителността, тоест да се подготвят за “суровия” живот и да могат да разчитат на себе си. Въпреки това повечето автори са на мнение, че тормозът е негативно явление.

Дали тормозът ще доведе до негативни последици, зависи от продължителността му, от ранимостта на жертвата и от социалната подкрепа, която тя получава. Потенциалното увреждане зависи от степента на уязвимост на обекта на насилие – има деца, които не се засягат, и такива, които силно се засягат.

Най-честите емоционални последици, които се наблюдават, са гняв /предимно при момчетата/, тъга /предимно при момичетата/, потиснатост, тревожност, депресия, затваряне в себе си, самоизолация, суицидни мисли /по-чести при момичетата/. Тормозът може да доведе и до бягство от училище или от дома, отсъствие и неспособност за учене, намаляване на самоуважението и самооценката, загуба на чувството за лична пълноценност, затрудняване на междуличностните отношения, ограничаване на социалните умения, нарушаване на физическото здраве

и психическото равновесие. Според изследване, проведено във Великобритания, е установено, че поне 12 деца годишно правят опит за самоубийство поради системен тормоз в училище.

Понякога, особено вследствие на дългосрочен тормоз, жертвата може да се превърне в агресор /ефект на доминото/. Тя не само страда, но е мотивирана да наранява другите, като най-често това са нейни близки. Това е така, защото жертвата не може да си отмъсти пряко, а търси други начини за отмъщение, при които най-често нейна жертва става друг невинен човек. Затова статусите на жертва и на були не са полярни, нито несъвместими, тъй като може едновременно да си жертва /например в семейството/ и були /в училище с връстниците/. Такива деца не тормозят хората, които са ги тормозели, а други хора.

Насилие

Насилието и конфликтите са сред най-сериозните проблеми, пред които се изправя човечеството днес. Насилието засяга всички – извършители, жертви, съучастници и наблюдатели. Насилие е всяко действие, което наранява хората. Побойниците в училище често използват насилие, за да накарат другите да правят каквото те искат или за да им вземат пари или вещи. Хората, които се държат така, са планирали да използват принуда. Действията им не са предизвикани в момента, а са обмислени предварително. Но насилието може да избухне и изведнъж. Избухливите хора не могат да контролират гнева си. Когато се ядосат, те стават опасни и могат да наранят някого. Хората прилагат насилие по много причини: за да изглеждат по-големи и да правят впечатление на другите, за да подражават на някого, от когото се възхищават, или защото “имат зъб” на някого. Деца, които са се сблъскали с насилие от най-ранна възраст, могат да сметнат, че то е нещо напълно нормално. Много е вероятно по-късно самите те да започнат да прибягват до насилие, защото не знаят или не са научени по

какъв друг начин да изразяват чувствата си и да общуват. Отмъщението често води до насилие.

Според **Бърковиц** насилието е крайна, екстремна форма на агресия, умишлен опит за извършване на тежко физическо нараняване.

Насилници

Няма типичен стереотип на побойника. Съществува представа, че насилниците са големи на ръст и използват насилието, за да получат респект или сила. Те водят импулсивен начин на живот, без да им “пука” за другите хора, не се интересуват от съдбата на жертвите си. Държат се лошо с околните и имат агресивно поведение – често използват яда си като оправдание за своите действия, защото е по-лесно да упрекнеш или нарочиш някой друг за обстоятелствата, които “са те влудили”. Тези хора живеят с преувеличеното значение за собствената личност, изпитват недоверие към другите, имат нарушени партньорски взаимоотношения и високо равнище на депресия, произтичащо от чувството им за вина. Те изпитват удоволствие, докато тормозят другите. Някои деца могат да станат временни насилници вследствие на травматично събитие като развод, ново дете в семейството, смърт на близък човек или фрустрация.

Налице са три основни характеристики на насилниците, наречени още булита:

1/ Склонност към агресивно поведение, което не се опитват да контролират.

2/ Липса на емпатия /не могат да си представят как се чувства жертвата/.

3/ Липса на чувство за вина /могат да извъртят доказателствата в своя полза и да докажат, че жертвата заслужава да бъде малтретирана/.

Булитото може да идва от дисфункционално семейство, което толерира липсата на емпатия и подкрепя агресивността. Липсва

окуражаване към развитието на ценности, не се култивират ценности като честност, топлота и съпричастност към другите. Булитата често са доминирани, обиждани и наказвани деца. При тях преобладават циничните нагласи към човешките отношения. Тяхната агресия е нестихваща, неизчерпаема. Грубияните имат подчертан стремеж към власт и доминиране, позитивна нагласа към насилието, слаб самоконтрол. Не страдат от видима липса на приятели. Тормозещото поведение е опит за компенсация на проблеми в статуса. Чрез агресия подрастващите компенсират недостига на самочувствие и увереност в собствените сили и възможности, и обикновено са склонни да заблуждават другите за грешките си и да оправдават неуспехите и провалите си с причини извън себе си. Булитата има определени очаквания към жертвата си, различни от очакванията към другите деца /очакване да успее, атакувайки жертвата си поради нейната пасивност и подчиняемост/. Тормозещите най-често имат повече от една жертва, към която насочват вниманието си.

Поведението на “бияч” или “палач” според **Олвеус** често се проявява без явна провокираща причина. Това е така и според **Додж**, тъй като агресивните деца виждат света като враждебно място и откриват в чуждите действия много повече враждебност и зложелателност, отколкото в действителност са налице. “Палачът” се отличава със своята агресивност към връстниците си, но е агресивен и към възрастните, учителите и родителите, изобщо. Той обикновено е по-склонен към насилие от средностатистическия ученик.

Агресията е стабилна личностна характеристика след начална училищна възраст. Личността на агресора е доминантна и конкурентно ориентирана, у нея е налице незначително на другите, пренебрежение към чуждия интерес и болка – страданието на другите е без значение, важен е личният успех. Агресивната личност търси превъзходство над другите,

преодолява препятствията чрез тяхното разрушаване, а не по пътя на разбирателството и сътрудничеството. Тъй като тази личност няма вътрешен баланс, тя вижда света като заплаха за себе си и възприема нападението като най-добрата защита. Въпреки че агресивното поведение се разглежда като социално неприемливо, от гледна точка на насилника то много често е източник на престиж и лична сила.

В западните европейски страни са проведени много изследвания, които показват, че ранната агресивност е рисков фактор, прогнозиращ вероятността от насилие в зряла възраст, и категорично доказват, че съществува голяма опасност младежите, които проявяват агресивност и издевателстват над другите, в бъдеще да имат осъдителни прояви /криминални действия, злоупотреба с алкохол и т.н./.

Силно агресивните деца съобщават по-често за мечтани и силно желани нападения над другите, както и за по-положителни нагласи и отношение към агресията. Агресивните деца придават много по-голяма стойност на контрола над жертвата си и почти не ги вълнува нито евентуалното възмездие, нито страданието на жертвата.

Жертви

Всяко дете е възможно да стане жертва, само защото се е оказало на погрешното място в погрешен момент. Статусът на жертва или мъчител не е предопределен, но се влияе от предучилищните години на детето. Жертвите произтичат по-скоро от прекалено обгрижващи, опекунстващи семейства /също дисфункционални/. Опеката е преди всичко от страна на майката. Свръхопеката ограничава възможностите на детето да се защитава – то става пасивно и уязвимо към тормоз. Според **Олвеус** тенденцията у някои родители на прекалена загриженост към детето е едновременно причина и следствие от издевателства. Тези деца стават жертви на родителско поведение. Жертвите трудно споделят с възрастните, че са били обект на тормоз, тъй като ги е страх, че ще

бъдат отново репресирани от насилниците, или защото смятат, че те самите са виновни за случилото се с тях. Когато жертвата се сблъска с по-силен противник, поведението ѝ /мимика, поза/ е подчиняващо. При тормоз омилюващата поза не разчувства булото, изтезанието продължава въпреки явната безпомощност на жертвата и липсата на каквато и да е съпротива.

Голяма част от жертвите съобщават, че са тормозени от един единствен ученик, въпреки че не са редки случаите, в които жертвата става обект на преследване от двама или трима ученика.

Има два вида жертви:

а/ Невинни /пасивни, покорни/ - те са по-голямата част от жертвите. Не правят нищо нарочно, за да предизвикат тормоз. Това са тревожни, неуверени и силно чувствителни деца, не са заядливи и агресивни, не дразнят другите. Физически са по-слаби. Възможно е да имат някакви физически недъзи – затлъстяване, заекване и други. При контакт с мъчителя плачат и не могат да се защитят. Те имат много малко приятели и негативни нагласи към себе си. Обикновено характерът им е по-неспокоен – те изпитват по-остро чувство на несигурност в сравнение с другите ученици. Когато са прицел на атаки от страна на съучениците си, жертвите най-често реагират със сълзи и бягство, със страх и подчинение. Те имат отрицателна представа за себе си и положението си, и често смятат, че не струват нищо, чувстват се глупави, страхливи и несимпатични. По принцип нямат нито един истински приятел в класа, защото другите ги изолират. Тези деца най-често са против насието и грубиянството. Непрекъснатият тормоз значително засилва чувството им на тревога и несигурност, както и общото лошо мнение, което имат за себе си.

б/ Провокиращи – те са по-малката част от жертвите и имат едновременно тревожни и агресивни начини на реагиране.

Характеризират се с импулсивност, дефицит на вниманието, дразнят другите, поведението им не се харесва на повечето около тях. Характерна за тях е комбинацията между два типа реакции – на страх и на агресивност. Тези ученици понякога се държат така, че предизвикват гняв и създават атмосфера на напрежение около себе си. Някои от тях са хиперактивни. Нерядко поведението им е толкова провокативно, че предизвиква неодобрението на целия клас.

Динамиката на проблема палач / жертва в рамките на класа не е еднаква и зависи от това дали жертвата е от провокативен или пасивен тип.

Наблюдатели на тормоз

Според изследване, проведено от **Олвеус**, учениците, които активно вършат издевателства, са относително малък брой в даден клас. Повечето от учениците в класа са само странични наблюдатели на ситуацията и не се присъединяват към активно действащите, въпреки че често се наблюдава наличието на подстрекател.

Свидетелите на тормоза са мнозинството от децата. Реакциите сред очевидците на тормоз са различни:

- дискомфорт от наблюдаването, неприемане, нехаресване;
- гняв от това, което се върши;
- вина и срам, ако не се намесят в тормоза с цел да го спрат;
- състрадателна нагласа към жертвите;
- бездействие поради страх, че ще се окажат следващите жертви /но бездействието е неоправдано, защото страданието на жертвата е реално, а не е игра/;
- радост от гледката, наслада и удоволствие от чуждото страдание;
- евентуално включване в тормоза.

Подходи към тормоза

Съществува неразбиране на потребностите на тормозените и тормозещите. Жертвите могат да се обучават в асертивност и социални умения, а булитата могат да се научат да контролират агресията си и да развият възможностите си за емпатия.

Сиймор Фишбах смята, че на повечето хора им е трудно да причинят умишлено болка на друго човешко същество, освен ако не успеят да дехуманизират своята жертва. Така развиването на емпатия към другия човек е един от основните пътища за намаляване на агресивното поведение. Ако човек цени чуждите интереси, проявява съчувствие към болката на другите, уважава техния живот така, както своя, той рядко ще изпитва желание за агресивно поведение.

Ако потребностите на насилника се насочат успешно, размерът на тормоза ще намалее значително. Например побойникът може да се нуждае от усещане за сила – учителят би могъл да намери конструктивна роля, която дава възможност да се посрещнат тези нужди.

Съществуват различни подходи към тормоза, които се прилагат много успешно. Училищната политика може да има много силен ефект върху намаляване на тормоза посредством устойчиво отношение на неодобрение и своевременни действия. В противен случай бездействието може да пожъне горчива реколта. Целта е булитата да може да се постави в позицията на жертвата, да се опита да разбере какво чувства тя, без да се разпитва за инцидента и за детайлите около него. Булитата се включват в позитивни дейности, обучават се в оказване на помощ на детето, което е пострадало. Обикновено спонтанната реакция на лаиците е да препоръчват наказанието като метод за контролиране и редуциране на агресията. Те смятат, че ако се засили наказанието, готовността на потенциалния агресор да извършва такива действия, ще

намалее. Но, за да е ефективно, според тях наказанието трябва да е непосредствено, интензивно /да е достатъчно силно, за да е неприятно за потенциалния агресор/ и вероятно /да няма “празни”, а реални заплахи /.

Но учените са установили, че когато към децата, които се държат агресивно, се отнасят строго, това не им помага да преодолеят агресията си. Твърде суровите реакции и наказания карат децата да чувстват, че са лоши. Те могат да се чувстват толкова лоши, засрамени и виновни, че да не могат да поемат отговорност за действията и чувствата си, и да започнат да се самонаказват и да се държат грубо. Тези деца имат нужда да почувстват, че възрастният може да се справи и разбере тяхното поведение, да осигури грижа, но и категорични граници. Това ще помогне на децата да поемат отговорност за поведението си, да го направляват и да се самоконтролират.

Освен виктимизираност вследствие социални предразсъдъци /етнически, расови/, където могат да помогнат обучителни тренинги, съществува и виктимизация вследствие индивидуални характеристики на детето, тоест обучителните тренинги съвсем не са достатъчни и подходящи за всички случаи.

Тъй като всеки тормоз предполага наличието на агресия, е необходимо да се изясни природата и на това явление – неговите форми, механизми и предпоставки за развитие.

Агресия

През последните десетилетия значително нараства количеството на трудовете, посветени на изясняването на човешката агресия, на проблемите, свързани с нея. И това не е случайно. То до голяма степен се дължи на необходимостта от по-добро ѝ разбиране, а съответно – и редуциране. Днес все по-често се сблъскваме с всякакви агресивни прояви – тероризъм, престъпност, сцени на насилие, тормоз в училище и прочие.

Дефиниция за агресия

В ежедневиия език агресията се разбира като множество разнообразни действия, които нарушават физическата или психическата цялост на друг човек /или група от хора/, нанасят му материална вреда, възпрепятстват осъществяването на неговите намерения, противодействат на неговите интереси или водят до неговото унищожение.

Изследователите срещат големи затруднения в опитите си да дадат изчерпателна дефиниция на феномена агресия и затова различните автори предлагат различни дефиниции.

Долард, Дуб, Милър и Сирз определят агресията като “акт, целева реакция на който е нанасянето вреда на организма”. По-късно автори като **Бъс, Бандура и Уолтърс** я описват като причиняване на вреда. Но тяхното определение се отхвърля от много автори, защото то не отчита дали агресивното действие е преднамерено /злонамерено/ или не. Много важни са намеренията на извършителя, което е основно при определяне на агресията.

Елиът Арънсън нарича акт на агресия това поведение, което цели да причини зло или болка, тоест това е едно преднамерено действие. Според **Олвеус** агресивното поведение има за цел да нанесе вреда на друг индивид или да му причини неприятности. Агресивната реакция включва заплашването или нарушаването на правата на другите хора. **Ленард Бърковиц и Сиймор Фишбах** издигат тезата, че, за да се класифицират като агресия, действията трябва да включват намерение да се навреди или нарани другия.

Според **Робърт Барон** агресията е “всяка форма на поведение, насочено към целта да се навреди или да се нарани друго живо същество, което е мотивирано да избегне такова отношение”. Според **Рос Кембъл** целта на агресията е да нанесе вреда на даден човек,

предмет или общност. Прибягването до агресия почти винаги е неуместно и обикновено накърнява необратимо взаимоотношенията.

Джеймс Тедеш и колегите му издигат тезата, че агресивни поведения са онези, в които един човек иска да упражни власт чрез принуда над околните. **У. Гууд** разработва теория за ресурсите, според която, когато хората имат малко ресурси или ограничена способност да упражняват контрол по друг начин, са склонни да прибягват към насилие като средство за влияние и доминиране върху другите.

Необходимо е да се даде по-единна дефиниция, за да се определят границите на агресивното поведение. Класическото определение за агресия е “специфична форма на поведение, която се изразява в демонстрация на неприязън, а често и на груба сила спрямо другите с цел /намерение/ да им се причини вреда, болка и т.н.”.

Видове агресия

Агресията може да се раздели на няколко вида в зависимост от типа на целите ѝ и от начина на изразяването ѝ.

Фишбах разграничава експресивна, враждебна и инструментална агресия. Експресивната агресия е непроизволен взрив на гняв и ярост, нецеленасочен и бързо свършващ /например пристъпите на инат при малките деца/. Враждебната агресия се характеризира с това, че жертвата е привлекателна за агресора, защото не оказва съпротива. Единствената цел на враждебната агресия е да нанесе вреда или нараняване на жертвата. **Фишбах** разглежда връзката между агресия и конкуренция /съперничество/. Много често съперничеството между връстниците поражда враждебност, която лесно би могла да премине в тормоз. Момчетата от съперническите си групи изразяват негативно мнение за съперниците си и дори показват относително високи равнища на враждебна агресивност към тях.

При враждебната агресия насилникът изпитва някаква силна и неприятна емоция /например гняв/ и ѝ реагира, като я насочва срещу другия. По тази причина **Долф Зилмън и Бъс** наричат този тип агресия мотивирана от раздразнение /гневна/, защото целта ѝ е редуцирането на неприятното емоционално състояние, а **Бърковиц** я определя като емоционална агресия. Враждебно-агресивните деца са такива поради неинструментални причини – те не използват агресивно поведение, за да получат нещо, което желаят, а се държат агресивно по-скоро защото са силно емоционално-реактивни и могат лесно да бъдат провокирани. Те са много чувствителни към пренебрежение или обиди, бързо виждат заплахи и нападения, които могат в действителност да не съществуват, и лесно се засягат. Също така тези деца са много склонни и готови да реагират несъответно на събитията в техния социален свят. Възнаграждението от враждебната агресия е, че насилникът е вътрешно удовлетворен и не се нуждае от друго възнаграждение, за да бъде удовлетворен.

Понякога, особено когато са в състояние на дистрес, враждебно настроените хора искат да травмират психично останалите и изпитват удоволствие, когато ги нараняват и тормозят – за тях агресията е приятна, но при условие, че няма да понесат никакви негативни последици. За разлика от враждебната, инструменталната агресия е насочена към постигане на цел с неутрален характер /тук агресията се използва само като средство – при шантаж, възпитание чрез наказание, за сдобиване с пари или социално положение/.

Някои хора имат постоянна склонност към насилие. Независимо от това дали използват агресията инструментално, за да постигнат целите си, или просто бързо избухват в силна ярост, тези нарушители на спокойствието носят отговорност за по-голямата част от насилието в обществото.

Бъс приема, че агресивните действия могат да бъдат определени в три измерения, в три дихотомии: физическа – вербална, директна – индиректна и активна /нападение/ - пасивна /заплаха/. Като резултат са получени осем вида агресивно поведение, представени в следната таблица:

Директна	Физическа	Вербална
Активна /нападение/	Побой, нараняване на друг човек	Словесно оскърбяване /обида, присмех, ругатня/ или унижение на друг човек
Пасивна /заплаха/	Пречене на другия да постигне желана цел или да изпълни желано действие	Предизвестена увреда, отказ да се говори с другия човек, да се отговаря на неговите въпроси
Индиректна	Физическа	Вербална
Активна /нападение/	Поставяне на капан на другия, например наемане на убиец	Разпространение на злостни клюки за другия човек
Пасивна /заплаха/	Отказ да се изпълни необходима задача	Отказ да се говори в защита на другия, когато той е несправедливо критикуван

Таблица № 2

Агресията е най-вече директна и физическа – даден индивид напада жертвата физически. Алтернатива на физическото нападение е вербалната агресия – при нея човек може да ругае, да отправя язвителни забележки, да порицава, да упреква, да се подиграва, да укорява, да дразни останалите, всяко от които може да причини психичен дистрес,

тревожност или загуба на самочувствие. Друга категория нападение е индиректната агресия, при която жертвата обикновено не присъства, но увредата ѝ се нанася по заобиколен начин. При индиректната вербална агресия противникът напада жертвата, като разпространява зловни слухове за нея или дава публичност на умишлени лъжи, съсипващи репутацията ѝ /с цел уронване на престижа на жертвата/.

Теории за агресивността

Съществуват три основни типа научни теории за агресивността:

I. Инстинктни теории:

Някои автори като **З. Фройд**, **К. Лоренц** и **Н. Тинберген** смятат, че човешката агресивност е инстинктивна, вродена. Те разглеждат човека като агресивен по природа и смятат, че агресията е вроден биологичен механизъм, който до голяма степен определя постъпките и цялостното поведение на индивида. Тук агресията е причинена отвътре.

Според английския психиатър **А. Стур** “у човека, както и при другите животни, агресивността е вродена константа, от която ние не можем да се избавим, и която е абсолютно необходима, за да оцелеем”.

В теорията на **Зигмунд Фройд** за агресивния нагон и в концепцията на **Конрад Лоренц** за еволюционно наследения инстинкт за агресия се подчертава, че човек се ражда с някаква агресивна енергия, която постоянно се увеличава независимо от условията на средата. Според тях тази енергия от време на време трябва да се разтоварва в някаква форма на агресивно поведение. Според **Фройд** потискането на проявите на агресия е изключително вредно за индивида, който би могъл да освободи своя гняв чрез спорт, и така стремежът към агресия да намери безобидни форми на разтоварване. Необходимо е човек да прояви своята агресивност, защото в противен случай агресивната енергия се натрупва и може да избликне или в крайно насилие, или в психично заболяване. Това е т.нар. теза за катарзиса – пречистване на

разгневения човек от неприятните му чувства. Например в играта децата и възрастните могат да се освободят от импулса си към насилие, като “изхвърлят” потиснатата емоционална енергия. Според катарзисната теория трябва да се дава израз на емоциите, особено на негативните, тъй като в противен случай те могат само да се засилят и задълбочат. Показателен пример за това дава една психоложка пред своята аудитория: ”Когато гнойта зрее и образува абцес, абцесът трябва да бъде отворен и източен. Ако това не се направи, инфекцията се разпространява... Така е и с чувствата. “Гадорията” трябва да излезе. Болките, и страховете, и гневът трябва да бъдат освободени и дренирани. В противен случай те могат също да унищожат индивида.”

Според **Лоренц** агресията се унаследява и се извежда от проявата на много специфични поведенчески роли. Той смята, че именно агресивният инстинкт е силата или нагонът, необходим като предпоставка за оцеляване и еволюция, и ако той липсва, никой не е в състояние да предпази собствената си територия от враждебно посегателство. **Лоренц** смята, че ние имаме вродена агресивност към собствения си биологичен вид. **Р. Ардри** обяснява човешката агресия с т.нар. “ловна хипотеза” – той твърди, че естественият подбор поражда вид ловци: ”ние нападахме или умирахме от глад. Ние рискувахме или бивахме отписвани. Ние се приспособявахме, анатомично и физиологично към лова.” Тази ловна “природа” според него е основата на човешката агресия.

Поддръжниците на тази теория смятат, че децата могат да освободят ”заклучения” в тях тласък към насилие, късайки и разкъсвайки куклите си по време на игра, представяйки си как по този начин унищожават своите неприятели. **Долард, Милър и колегите** им също са убедени, че подбудата към агресия е възможно да бъде редуцирана по този начин.

Според **Мелани Клайн** детето действа враждебно и агресивно към другите, защото изпитва страх и тревожност, и по този начин то се стреми да унищожи врага си така, че да избегне неговите яростни атаки. **Карен Хорни** предполага, че първичната тревожност лежи в основата на цялото мотивирано поведение. Първичната тревожност е изпитването от детето чувство за изоставеност, изолираност и безпомощност за справяне в един потенциално враждебен свят.

Според психоаналитиците и етолозите агресията е необходима за оцеляването както на животните, така и на човека. Агресивността у всички живи същества е предназначена да отстрани физическия противник, да го направи недееспособен или да го застави да си промени поведението.

Но катарзисната теория вече се приема за неефективна по отношение на контрола и редуцирането на агресивността. Според новите виждания са по-ефективни методите, които подтикват към позитивно поведение. Автори като **Ричард Уолтърс** и **Мъри Браун** са на мнение, че фантазната агресия и насилие може да засили действителната агресия. В своите изследвания **Ленард Бърковиц** налага тезата, че агресивните игри могат дори да увеличат вероятността от по-нататъшна агресия чрез свързване на играчките с агресивни мисли. Затова те смятат, че съвсем не е необходимо да нападаме хората, които са ни обидили, за да преживеем катарзисен ефект /определен като намалена вероятност за агресия/.

II. Фрустрационна теория:

Тя обяснява агресивността като следствие от несъответствието, разминаването между субективно изградените нагласи /очаквания/ у човека и реалността на обективната действителност, което води до невъзможността да се постигне силно желаната цел. Автори като **Долард**, **Ардри** и **Милър** посочват фрустрацията като причина за

агресията. Фрустрацията води до дезорганизиране на мисленето, действията и поведението. Тук агресията е причинена отвън, тя е придобита, а не унаследена. Хората по всяка вероятност са склонни да станат агресивни, ако не постигнат желаната от тях цел само до степенята, в която са очаквали удоволствието, което този краен резултат би им доставил.

III. Теория за социалното учене на агресивността:

Привържениците на тази теория приемат, че агресията няма вроден характер и зависи до голяма степен от това дали човек от най-ранна възраст бива научен да реагира или не по враждебен начин. Според **Албърт Бандура** агресията е резултат от научаване чрез подражание – тя е поведение, усвоено заради подкреплението, което носи. Възнагражденията за конструктивно поведение могат да намалят вероятността детето да действа с насилие, а възнагражденията за очевидно агресивно поведение могат да повишат вероятността от агресия.

Според тази теория агресивността може да бъде усвоена по пътя на подражанието и да се превърне в модел на поведение. Наблюдаването на агресивни модели, които не се наказват или дори се награждават, води до увеличаване на вероятността индивидът да се държи както наблюдавания модел. В изследванията си **Бандура** показва, че за малките деца е достатъчно да видят човек, който се държи агресивно, за да почнат и те да се държат така. На децата се показва как възрастен човек блъска, ритва и хвърля на земята надуваема кукла “Бобо”. След това на децата се разрешава също да си поиграят с куклата. Оказва се, че те не само усвояват агресивното поведение, което наблюдават, но измислят и нови форми на агресивност.

Силен стимулатор за агресивните прояви при децата оказват телевизионните програми, и по-специално – филмите с насилие. Оказва

се, че децата, които гледат повече насилие по телевизията, се страхуват повече да не станат жертви на насилие. Установено е, че големите дози жестокост от телевизионния екран могат да доведат до изкривяване на детското мислене до такава степен, че подрастващите да започнат да гледат на тези форми на агресия като приемлив и ефективен път за разрешаване на междуличностните конфликти. Разпрострялата се като гигантски октопод мрежа от видеотеки и клубове свободно предлага филми на ужасите, които са нагнетени с “индустриални” дози агресия и насилие. А те се гледат с присъщото им любопитство и интерес и от децата, и от възрастните.

В едно от своите изследвания **Фридрих и Стейн** доказват, че когато децата гледат такива филми, те показват определена склонност към подражание на героите, които се блъскат, ритат, удрят, и започват да правят същото със своите съученици. Според **Филипс** един зрелищен акт на насилие би могъл да не предизвика агресивни действия, ако медиите ясно покажат и отразят, че извършителят е справедливо наказан за своето престъпление. **Бандура** подчертава, че е малко вероятно да имитираме агресивно поведение, ако виждаме, че то е реално наказуемо.

Много често учениците се идентифицират с филмовия агресор, като си представят, че те са същата тази личност. За тях е важно да осъзнаят, че насилието на екрана не е действително. Вследствие на продължителното, често и безкритично наблюдаване на насилие, някои деца стават безразлични към агресията, развихрила се между техни връстници. Поради това свое равнодушие и емоционално притъпяване, тези деца най-често не са самите насилници, а са сред онези свидетели на тормоза в училище, които не се намесват в подкрепа на жертвата. Според екипа на **Гербнер** честите изобразявания на зло и насилието по телевизията “култивира” дълготрайно впечатление за света като незаслужаващо доверие, зъл и опасен. Затова по мнението на

специалистите телевизията е особено мощен учител на агресивните модели на поведение за децата.

Агресията се описва като неспецифичен импулс, който стои зад чувства като гняв, ревност, завист и алчност. В по-голямата част от случаите агресивното поведение е предизвикано от гняв.

Гняв

Гневът, породен от фрустрация, е основен двигател на агресията, неин емоционален подбудител. Той възниква, когато целта на действието на субекта се блокира отвън. Гневът по принцип се разбира като позитивен отговор на несправедливост към нашето Аз – всички деца и възрастни се гневят тогава, когато са застрашени от нещо. Една от централните функции на гнева е да преодолее страха и да ни позволи да се изправим срещу хората, които ни манипулират физически или психически. Гневът може да бъде особено ползотворен, ако хората знаят как да го насочат.

Най-често срещаната причина за гнева у децата е тяхното усещане, че не ги обичат достатъчно – за тях не са важни кариерата и материалните придобивки на родителите им, а истинската любов. Родителите не трябва да казват на детето “Обичам те”, без да му го показват. Гневът може да стане експлозивен, непреодолим и извън контрол – това е типично за яростта на малките деца. Ако гневът не се владее добре, той е в състояние да нарани детето.

В училище е много важно учителят да се справя с детския гняв и агресия, защото ако той не е способен да контролира тези негативни емоции у детето, то ще бъде принудено да ги “складира” и е възможно те да се изявят някъде другаде. Необходимо е учителите да познават и да използват стратегиите за управление на гнева с цел да помагат на децата да се справят с провокативни и конфликтни ситуации.

Според **Клайн** потенцията за деструкция е вродена и във всеки от нас има деструктивен елемент, който трябва да се държи под контрол. Всеки човек е пасивно-агресивен в определена степен, тоест проявява скрита агресия, изразяваща се в непочтени постъпки, насочени срещу друг човек, или в използване на другия за постигане на собствената цел. Децата, които са пасивно-агресивни, подсъзнателно целят да разстроят родителите си или други хора, които са носители на някакъв авторитет. Най-обичайните поводи за конфликти са оценките в училище и ценностите.

Важно е да се разбере кои са тези социални и ситуационни фактори, които увеличават агресивността или я намаляват.

Фактори за възникването на агресивно поведение

Има две главни причини защо децата малтретират:

1. Защото те се наслаждават на чувството за сила, което се поражда от тормоза.
2. Защото това им вдъхва увереност, че са част от групата и че всичко лошо е локализирано извън нея, а именно в детето-изкупителна жертва.

Според **Елиът** има няколко причини, поради които децата могат да малтретират:

- харесва им чувството за сила;
- защото са разглезени;
- чувстват се несигурни, унизени, изолирани, некомпетентни;
- злоупотребено е с тях, самите те са малтретирани вкъщи или са изкупителна жертва;
- са под силен натиск да успеят;
- страдат от някаква степен на емоционална депривация.

Недостигът на топлина, агресивното поведение и редовните физически наказания правят от децата грубияни. Много от децата, които

са преживели отхвърляне, нараняване, депривация и загуба, реагират на несигурността и болката, като стават агресивни и разрушителни. Агресивната реакция започва често като самоотбрана, като самозащита. Затова е много важно наказанието да се използва умерено и да съответства на провинението. Много суровите наказания правят децата зловни /потенциални булита/ и страхливи /потенциални жертви/.

Дан Олвеус също предлага фактори, предполагащи малтретирането:

1. Недостиг на родителска топлина и грижа в ранните години – това предиспозира по-късна агресия.

2. Родители, които позволяват или толерират изблици на агресия – това окуражава агресивното поведение, което става част от всекидневието.

3. Родители, които използват постоянно физически наказания вкъщи – тяхното поведение учи децата, че агресията е приемлив начин за разрешаване на конфликтите. Използването на авторитарни педагогически методи, с телесни наказания и пристъпи на гняв, прави децата по-агресивни – “насилието поражда насилие”.

Повечето психолози и психиатри са на мнение, че индивидите с агресивно поведение – под маската на “хулигани” – прикриват страха, тревогата и душевните си терзания. Според проведени емпирични проучвания относно психологическите корени на поведението на момчетата – “палачи” се изтъкват три мотива, които са отчасти взаимозависими: 1. “палачите” са жадни за власт и надмощие, обичат да командват и да държат другите в подчинение; 2. от голямо значение е средата, в която са израснали /например ако са малтретирани и тормозени в семейството си, би могло да се обясни защо те изпитват задоволство от мъката и страданието, което причиняват на другите/; 3. поведението им има “функционален аспект” – “палачите” целят да

получат някакви придобивки или изгода от жертвите си /да им дават пари, цигари и т.н./.

Джон Боулби приема, че деструктивността може да се задвижи като реакция на емоционална несигурност, депривация и загуба. Деструктивността в тези деца се появява като директен резултат от емоционална фрустрация и депривиращи преживявания в ранния живот. Той описва как децата, които преживяват дълга или повтаряща се раздяла, или са изоставени, стават много несигурни и развиват чувство на омраза, гняв и тревожност. Децата стават тревожни, защото са неспособни да се справят с гнева си и страха от по-нататъшно отхвърляне. Това напрежение прави тези деца склонни към ирационални, абнормни актове на агресия и антисоциално поведение.

Като цяло факторите за появата на агресивно поведение могат да се обобщят по следния начин:

1. Негативни преживявания в ранния живот.
2. Органични мозъчни дисфункции, водещи до слаб контрол над импулсите и оттам до агресия.
3. Психотизъм /тежка увреда, която предполага липса на допир с реалността/.
4. Уязвим темперамент, който води до лесна агресивна разрушителност при стрес.

В своята книга “Опитомете дракона у своето дете” **Мег Истман** посочва няколко причини, които предизвикват детето да реагира агресивно, и това са: всичко, което застрашава неговата позиция; случаите, в които то се вижда изложено на провал; и когато е принудено да се подчини на някого.

Много често причина за тормоза е т.нар. пренасочен гняв, който използва за мишени хора, които нямат никаква вина. Например ако

родителят излее гнева върху своето дете, тъй като то не може да му отвърне, пренасочва яда си към свой връстник.

Роля на семейството

Семейството формира личността на детето, определя неговите нравствени норми, ценностни ориентации и стандарт на поведение. Родителите служат за децата като образци и учители в областта на човешките взаимоотношения. Семейството е първичен център както за възпитанието и формирането на качества като толерантност, доброта и съчувствие към другите, така и за възникването и развитието на черти като нетърпимост, злоба, омраза, агресивност.

Много важна е атмосферата в дома и нейното въздействие върху растящите деца. Въпреки че според много автори агресивността е вродена, не трябва да се пренебрегват и подценяват факторите на възпитанието от страна на родителите и влиянието на обществото.

Според **Пери и Бъси** агресивните деца по правило израстват в семейства, където дистанцията между родители и деца е огромна, липсват топлина и обич, отношението към проявите на детската агресия е безразлично или снизходително, и където вместо да възпитават децата си чрез търпеливо обяснение, се прилагат силови методи, особено физически наказания.

Има едно стихотворение от **Дорис Ло Нолти**, което илюстрира значението на семейното обкръжение върху детето:

Децата се учат от своя живот

Ако детето живее в дух на критичност,

то се учи да обвинява.

Ако детето живее във враждебност,

то се учи да воюва...

Психоложката **Мина Лучини** твърди, че “езикът и ценностната система на някои хора почиват само на насилието, защото психиката им се е формирала въз основа на насилието, понякога още от детството им”. Според нея те самите са били малтретирани или не са били обичани. Такива родители са жертви на миналото си и превръщат детето си в обект за разчистване на сметки между тях и техните собствени родители. Често самите родители на силно агресивните деца проявяват враждебност и са непоследователни във възпитанието на своите деца, не ги учат как да се държат правилно и да спазват нормите на поведение. Много често децата, които са възпитавани във враждебна и агресивна среда, по-късно пренасят агресивното си поведение в училище към своите връстници. Понякога тези агресивни деца са не само носители на агресия, но и нейни жертви.

Родителският гняв, незаслужено изливан върху детето, прониква у него и по-късно се проявява като враждебна нагласа към връстниците в училище, към носителите на авторитет като цяло. Родителите трябва да поемат отговорност за своя гняв, а не да стоварват причините за него върху децата си. Възрастните не трябва да забравят, че децата не могат да се справят с родителския гняв, че не разполагат с механизъм, чрез който да попречат на болезненото му въздействие върху вътрешния им свят. Когато родителите са ядосани, повечето от тях говорят силно, а не с нормален тон. Те предизвикват децата си, когато изразяват определено изискване като заповед, а не като молба.

Колкото по-добре се справят родителите с детския гняв, толкова по-малко той ще се разгърне извън дома. В противен случай той ще се утвърди и наложи вън от семейството /например в училище/, и ще предизвика много проблеми. Ако родителите позволят на детето да изрази гнева си, това не означава да отстъпят твърде много, защото колкото повече ярост излезе от устата му, толкова по-малко ще остане у

него, за да го подтикне към лъжа, кражба и други асоциални и антисоциални постъпки. От друга страна, родителят трябва да запази самообладание и да покаже на детето, че е господар на положението, запазвайки спокойствие, като по този начин осигурява положителен модел на подражание. Но според някои автори като **Каръл Травис** изливането на гнева от детето не спомага за неговото намаляване, а дори го затвърждава.

Много от агресивните родители предават на децата си своите агресивни склонности, защото начинът, по който тези деца биват отглеждани, и това, което преживяват в семейната атмосфера по време на растежа си, дава отражение и оказва влияние върху готовността им към насилие. Някои родители съзнателно формират агресия у децата си, като се аргументират, че по този начин ги учат да се защитават. Родителите трябва да осъзнаят, че учейки децата си да се защитават, като отвързват на удара с удар, те повишават риска от развитието на агресивни наклонности у тях.

Джералд Патерсън твърди, че родителите на силно агресивните деца са типични лоши “мениджъри”, които нито съветват, нито контролират ефективно агресивното поведение на своите деца, и които наред с това не успяват да подкрепят по съответен начин тяхното просоциално поведение. Според него децата на такива родители обикновено не притежават социални умения, освен да бъдат агресивни, и като резултат от това, те по правило биват отхвърляни от своите връстници и срещат значителни затруднения в училище.

Просоциално поведение

В психологията просоциалното поведение обикновено се обозначава като морални действия, които могат да се определят като социално положителни: щедрост, помощ към другите, сътрудничество, изразено съчувствие. Просоциалното поведение е поведение, което носи

полза на другите хора – това действие е насочено към създаването, поддържането и подобряването на физическото и психическото благосъстояние на човека.

Под оказването на помощ, алтруистично или просоциално поведение могат да се разберат добрите намерения за благополучието на другите хора чрез техните действия, които могат да бъдат най-различни: от любезност, благотворителна дейност, оказване на помощ на човек, изпаднал в трудно или бедствено положение, до спасяването на човешки живот. Оказването на помощ може да бъде извършено по много различни причини – от алтруизъм или заради някакви лични облаги от даден обект /например желание за власт с цел да се постави другия човек в позицията на зависим, който трябва да се подчинява на своя “спасител”/.

Според някои автори просоциалното поведение при децата зависи от конкретната ситуация. Проведени изследвания показват интересен факт, че децата, които проявяват просоциално поведение, в същото време се оказват едни от най-агресивните в класа. Смята се, че това е така, защото в тази възраст за тях е важно да станат лидери, да си извоюват авторитет в групата от своите връстници и да утвърдят правата си. За тази цел децата използват вербална и физическа агресия едновременно с мирни действия.

Макоули и Бърковиц определят **алтруизма** като “поведение, осъществяващо се заради благо на друг човек, без очакването на каквато и да е външна награда”. Според **Даниел Бейтсън** алтруизмът е поведение, насочено към другите, стремеж да се направи нещо за другия без да се очаква нещо в замяна. Алтруистичното поведение е децентриране от собствения Аз. Според **Е. Уилсън** “върхът на алтруизма – саможертвата – е качество, присъщо не само на човека”.

Алтруизмът се открива много рано в живота на детето. Разделянето на притежанията с другите, емпатията, оказването на помощ на изпадналите в затруднение са само част от неговото изразяване. Първите прояви на алтруистичното поведение могат да се открият в споделянето, например когато едно дете споделя своите играчки с друго дете.

Развитието на алтруистичната мотивация е свързано с разбирането на чуждата гледна точка /за това как се чувства другият/ и с освобождаването от зависимостта на външните стимули. **Жан Пиаже** смята, че преодоляването на егоцентризма и способността на детето да оценява чуждото поведение, като отчита подбудите, които стоят зад него, са необходими условия за възникването на алтруизма.

Други предпоставки за развитието на алтруистично поведение са влиянието на родителите, уважението към другите, отговорността и загрижеността към нуждаещите се от съчувствие и подкрепа.

Съчувствието играе много важна роля за възпирането на агресивното поведение. Затова трябва още от най-ранна възраст родителите да започнат да развиват алтруизма у своите деца. Родителите култивират алтруистично поведение чрез даване на личен пример, системно и целенасочено позитивно възпитание, и осигуряване на възможности за просоциално поведение. Възможностите за поемане на лична отговорност при решаване на индивидуални и обществени задачи водят до повишаване на алтруистичното поведение.

Според **Мина Лучини** “приятелите, обичта, разбирането могат да излекуват и компенсират болезненото детство”.

Аронфрид смята, че в основата на алтруистичното поведение лежи предразположеност към съпреживяване на емоционалното състояние на другия човек. Според **Шварц** специфична особеност на личността е способността и готовността ѝ да съпреживява състоянието

на другия човек /емоционална емпатия/. За **Деймън** емпатията е емоционален отговор, отразяващ чуждата емоция.

Емпатията според **Роджърс** е способността за емоционална съпричастност, за споделяне чувствата на другия, но без да се губи представата за себе си и собствената перспектива. Да си емпатичен – това е умението да влезеш в личния свят на усещанията на друг човек, да зачиташ мнението му, без да налагаш своето, и да уважаваш решенията, които той взема за своя живот. Това е временно живеене в живота на другата личност, движейки се в него деликатно.

Според **Деймън** всеки акт на насилие, на безсърдечие, на нечувствителност към жертвата и нейното страдание, на безразличие изключва в себе си проявите на емпатия. Той дава показателен пример за липсата на емпатия у едно 13-годишно дете, което убедително защитавало насилието и убийството, и запитано какво мисли за причинената болка, която би изпитала една потънала в кръв жертва, то отговорило: ”Какво ме е грижа? Аз не съм тя.”. По подобен начин реагират и много от децата – наблюдатели на тормоз над техни съученици.

С възрастта просоциалното поведение стимулира емпатията у децата. На просоциалното детско поведение влияе алтруистичното поведение на родителите в отношенията им с техните деца и с другите хора, както и телевизионните програми и книгите, които са мощен фактор за развитието на просоциално поведение у подрастващите.

Хипотези на изследването

1. Момчетата са физически по-агресивни от момичетата.

2. Момчетата са по-често в позицията на булита и на жертви, отколкото момичетата.

3. И момчетата, и момичетата булита имат по-малка склонност към просоциално поведение, отколкото жертвите към други жертви.

4. Някои от жертвите са и булита.

5. Жертвите са по-склонни към просоциално поведение, но някои то тях са и неутрални наблюдатели.

6. Очаквам 4-ти и 6-ти клас да са по-малко агресивни, за разлика от 5-ти клас.

7. Момичетата в по-голяма степен са обект на индиректна форма на тормоз и на просоциално поведение, отколкото момчетата.

Задачи на изследването

Могат да се обособят по следния начин:

1. Във връзка с целите на изследването да се използва инструментариум, с който да се измерят показателите виктимизация, агресивни действия и просоциално поведение.

2. С помощта на статистически анализ да се направи оценка на честотата и формите на тормоз, виктимизация и просоциално поведение от връстниците в училище.

II. Глава. Методика на изследването.

Описание на извадката

В извадката са обхванати 213 ученика от 4, 5 и 6 клас на възраст 9-13 години, от които 106 момчета и 107 момичета, от 42 ОУ “Хаджи Димитър”, град София.

Клас	Брой	Процент
------	------	---------

4	77	36,2 %
5	66	31,0 %
6	70	32,8 %
Общо	213	100 %

Таблица № 3

Изследваните момчета представляват 49,8 % от цялата извадка, а момичетата – 50,2 %. От всички изследвани лица 37,6 % са 10-годишни, 31,9 % са 11-годишни, 28,2 % са 12-годишни, 1,4 % са 9-годишни и 0,9 са 13 годишни.

Инструментариум

За събирането на емпиричния материал са използвани следните методики:

I. Себеописателен въпросник за формите на виктимизация, агресивни действия и степен на получаване на просоциален опит, състояща се от две части (**Калчев, 2000**):

В структурата на първата част от въпросника /общо 29 айтема/ са заложили пет скали, включващи четири форми на виктимизация – физическа, вербална, употреба на власт и принуда, и индиректна /20 айтема/ – и една скала за получаван просоциален опит /9 айтема/.

Втората част на въпросника се отнася до агресивните действия /bullying/ и се състои от 12 айтема и три подскали – физическа, вербална и индиректна агресия.

Изследваните лица отговарят с помощта на петстепенна скала за оценка (“Никога”, “Рядко”, “Понякога”, “Често”, “Много често”).

Въпросникът има следния вид:

В първата част, за оценка на виктимизацията и на получената просоциална подкрепа, след въвеждащия въпрос “Колко често се случва в училище?”, изследваните лица отговарят относно посочените форми на поведение, с помощта на петстепенната честотна скала.

Във втората част, след въпроса “Колко често се случва в училище да си толкова ядосан, че...?”, се събира информация за честотата на проява на агресивни действия.

Ще предложим и кратко описание на петте скали от първата част на въпросника:

1. Детето като обект на физически атаки – състои се от 6 айтема.

Примерни айтеми: Колко често се случва в училище...

1/ Някой от съучениците ти да те удря или да те рита.

2/ Някой да те бута грубо или да те блъска.

2. Детето като обект на власт и принуда – състои се от 4 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище...

1/ Някой от класа да се опитва да те изнудва.

2/ Някой от съучениците ти да те кара да правиш неща, които не искаш.

3. Детето като обект на вербална агресия – състои се от 4 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище...

1/ Някой от съучениците ти нарочно да те дразни.

2/ Някой от съучениците ти да ти крещи, да ти вика.

4. Детето като обект на индиректна агресия – състои се от 6 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище...

1/ Някой да разказва зад гърба ти лоши или измислени неща за теб.

2/ Някой от съучениците ти да казва на другите да не играят с теб или да те оставят.

5. Детето като обект на просоциална подкрепа – състои се от 9 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище...

1/ Някой от класа да каже нещо хубаво за теб.

2/ Някой от класа да се застъпва за теб и да те защитава.

Следва описание и на трите подскали от втората част на въпросника:

1. Физическа агресия – състои се от 5 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище да си толкова ядосан, че...

1/ Да удариш някой от съучениците си.

2/ Да хвърляш или да чупиш нещата на този, който те е ядосал.

2. Вербална агресия – състои се от 4 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище да си толкова ядосан, че...

1/ Да крещиш и да викаш на този, който те е ядосал.

2/ Да обиждаш или да се подиграваш на някой.

3. Индиректна агресия – състои се от 3 айтема.

Примери: Колко често се случва в училище да си толкова ядосан, че...

1/ Да се опитваш да си отмъстиш на някой така, че той или тя да не разбере кой го е направил.

2/ Да разказваш клюки и слухове за някой, който не ти е симпатичен.

II. Въпросник за изследване на склонността /тенденцията/ на всяко дете – свидетел на тормоз, да избере позицията на були, на защитник на жертвата или на пасивен наблюдател на тормоза.

Въпросникът се състои от две части, представящи две различни ситуации на тормоз в училище. В първата ситуация изследваното лице трябва да прецени какво би направило, ако негови съученици дразнят друг техен съученик, който нито е приятел, нито е враг на наблюдаващото дете. Във втората ситуация изследваното лице трябва да

реши какво да направи, ако негови съученици разказват клюки и обидни неща за друго дете от класа, към което наблюдателят е неутрален.

На изследваните лица са предложени общо 27 твърдения, 17 за първата ситуация и 10 за втората, групирани в три подскали.

Изследваните лица отговарят с помощта на петстепенна скала (“Напълно вярно”, “По-скоро вярно”, “Трудно е да се каже”, “По-скоро невярно”, “Изцяло невярно”).

Следва кратко описание на трите скали от въпросника:

1. Агресия – състои се от 10 айтема.

Примери:

1/ И аз бих участвал в дразненето, защото така човек може да си създаде повече приятели.

2/ Бих се присъединил към “разговора” и клюките, защото ми е забавно.

2. Отдръпване – състои се от 7 айтема.

Примери:

1/ Просто ще се отдалеча, без да направя нищо.

2/ Не бих направил нищо, защото това, което става, не ме засяга.

3. Просоциално поведение – състои се от 10 айтема.

Примери:

1/ Ще се застъпя за другото дете и открито ще го защита.

2/ Бих казал ясно на тези, които говорят зад гърба на другото дете, колко обидно е това и бих ги помолил да престанат.

III. Въпросник за нагласите към насилието и просоциалното поведение:

За оценка на тези нагласи изследваните лица отговарят посредством тристепенна скала (“Вярно”, “Не съм сигурен”, “Невярно”),

като изразяват своето лично мнение относно изброени твърдения за училищния тормоз.

Въпросникът съдържа общо 20 айтема, от които половината изразяват положителни нагласи към насието и липса на емпатия, а другата половина – отрицателни нагласи към насието и склонност към оказване на просоциална подкрепа.

Тази методика представлява интерес, дотолкова доколкото общата положителната нагласа към насието често води до реално включване в тормоз, а негативната нагласа – до опити за възпиране на агресивното поведение.

Примери за положително отношение към тормоза са следните айтеми:

1/ Забавно е да видиш деца, които са разстроени, защото другите ги дразнят или им се подиграват.

2/ Няма нищо лошо на някои деца в училище да им измислят неприлични прякори.

Примери за отрицателно отношение към тормоза са следните твърдения:

1/ На по-слабите деца трябва да се помага, за да не ги тормозят останалите.

2/ Ядосвам се , когато видя да закачат или да обиждат някое дете без причина.

Стандартни изследвания – критерии, превод от статии!

Доц. Пл. Калчев – да ми обясни тук.

Процедура на изследването

Върху избраната извадка от 213 ученици от 4, 5 и 6 класове е проведено групово, анонимно изследване в рамките на една сесия (един учебен час – 40 минути).

В началото на изследването се даде обяснение за същността на използваните методики, както и устна инструкция за начина на попълването им.

Някои от изследваните лица задаваха въпроси относно начина на попълване на въпросниците. На тях бе даден задоволителен отговор. Но като цяло учениците не срещнаха затруднения при попълването на психологическия инструментариум.

III. Глава. Анализ на емпиричните резултати.

За проверка на консистентната надеждност на първия въпросник за формите на виктимизация, агресивните действия и получения просоциален опит, и по отношение на отделните му скали, беше направен айтем-анализ, резултатите от който са представени в дадената по-долу таблица № 3:

	Равнище на вътрешна съгласуваност Алфа на Кронбах
Скала за виктимизация: 1. Детето като обект на физически	0.77

атаки	0.82
2. Детето като обект на власт и принуда	0.70
3. Вербална виктимизация	0.76
4. Индиректна виктимизация	0.79
Скала за получен просоциален опит	0.80
Скала за агресивни действия:	0.73
1. Физическа агресия	0.81
2. Вербална агресия	0.74
3. Индиректна агресия	0.64

Таблица № 3

От информацията в таблица № 3 става ясно, че скалите във въпросника като цяло се отличават с много добро равнище на вътрешна съгласуваност, тоест айтемите в рамките на всяка една от скалите са добре съгласувани помежду си. **Коефициентът Кронбах за целия въпросник е /доц. Калчев/!**

За оценка на равнището на консистентната надеждност на втория въпросник и на отделните му скали, беше направен айтем-анализ, резултатите от който са представени в следната таблица:

	Равнище на вътрешна съгласуваност Алфа на Кронбах
1. Агресия	0.83
2. Отдръпване	0.72
3. Просоциално поведение	0.60

Таблица № 4

От информацията в таблица № 4 става ясно, че първите две скали от въпросника като цяло се отличават с добро равнище на вътрешна съгласуваност. Изключение прави коефициентът на надеждност на скалата за просоциално поведение, където стойността на алфа на Кронбах е 0,60. Този факт може да се обясни с това, че тези три скали са взаимозависими, тоест статусите на були, на наблюдател и на защитник на жертвата не се взаимоизключват и понякога се припокриват. Например едно и също дете може в един момент да се прояви като защитник, а в друг – като пасивен свидетел, или от наблюдател да се превърне в були. **Коефициентът на Кронбах за целия въпросник е /доц. Калчев/!**

Въз основа на факторен анализ в третия въпросник от 20-те айтема отпаднаха четири, и въз основа на оставащите 16 айтема, надеждността / α на Кронбах/ на третия въпросник за нагласите към жертвата е 0.69.

Интерпретация на половите разлики във въпросника за виктимизация, агресивни действия и получен просоциален опит

Анализът на различията по скалата за виктимизация при момчетата и момичетата води до следните резултати, представени в таблица № 5:

	Момчета	Момичета
Жертви на физически атаки	8.70	8.25
Жертви на власт и принуда	7.65	6.59
Жертви на вербална агресия	10.55	10.20
Жертви на индиректна	12.40	11.58

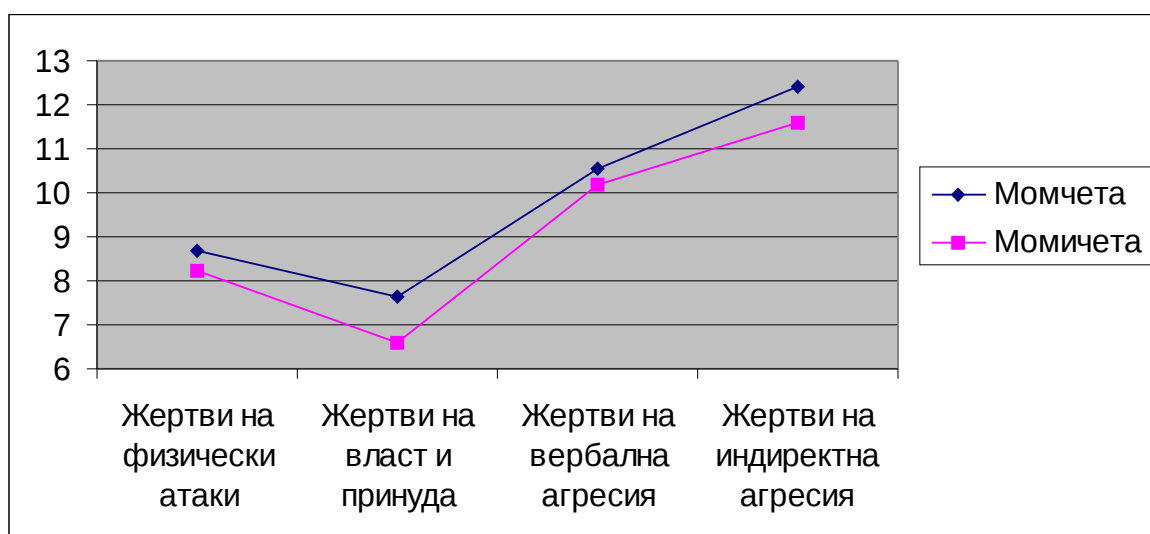
агресия		
---------	--	--

Таблица № 5

Според получените резултати и момчетата, и момичетата са приблизително еднакво често жертви на физически, вербални и индиректни атаки, въпреки че момчетата са малко по-често обект на тези форми на агресия. Интересен факт е, че момчетата са, макар и в малка степен, по-често обект на индиректна агресия, което по принцип е характерно за момичетата. Това може да се дължи на променящите се полови стереотипи или на влиянието на семейната среда.

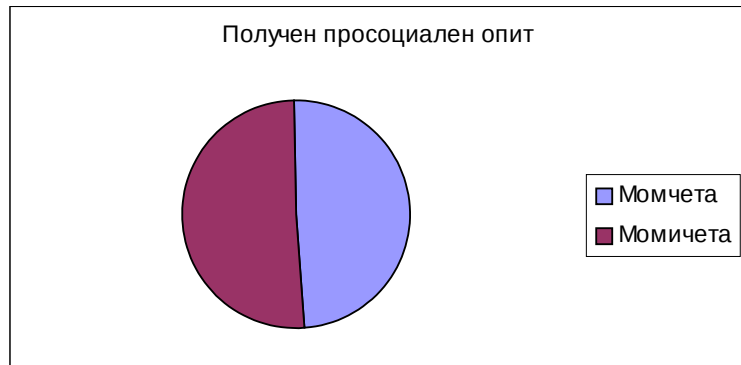
Оказа се, че в настоящата извадка момчетата са по-често жертви на власт и принуда, отколкото момичетата / $T = 2.33$; $p < 0.02$ /. Това междуполово различие вероятно се дължи на факта, че момчетата от малки се възпитават в независимост, себедоказване, защита на личния статус, и понякога и най-малкото посегателство върху техния Аз води до усещането за безсилие, което ги кара да се чувстват обекти на чуждо влияние и власт.

Графично тези резултати могат да се представят по следния начин:

Графика № 1

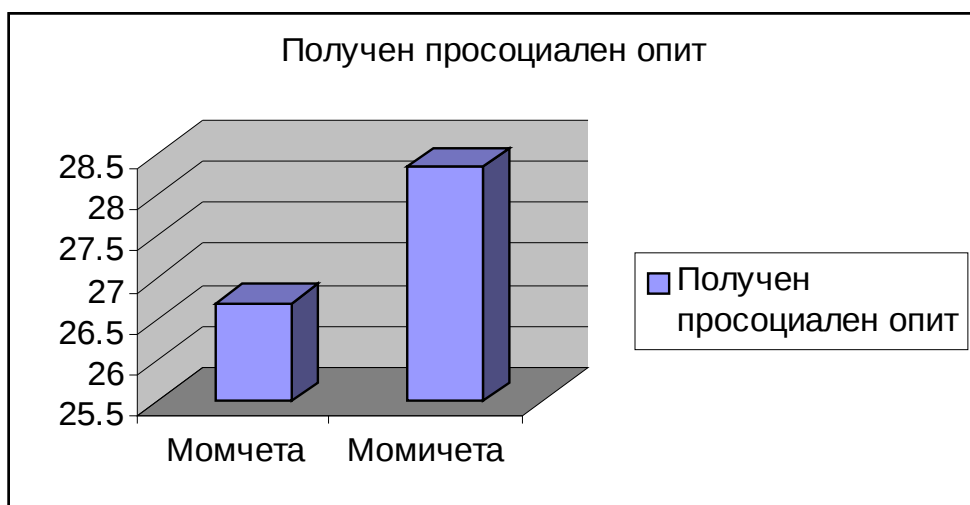
Анализът на различията по скалата за получен просоциален опит при момчетата и момичетата води до следните резултати, представени в следните две графики:

Графика № 2

Графика № 2 отразява съотношението на получения просоциален опит при момчетата и момичетата.

От графика № 3 ясно се вижда, че съществува тенденцията момичетата да са в по-голяма степен обект на просоциална подкрепа, отколкото момчетата / $T=1.8$ и $p<0.08$ /. Това може да се обясни с факта, че момичетата, повече от момчетата, се възпитават в загриженост и отзивчивост към околните, тоест от малки се научават да получават и да дават помощ.

Графика № 3

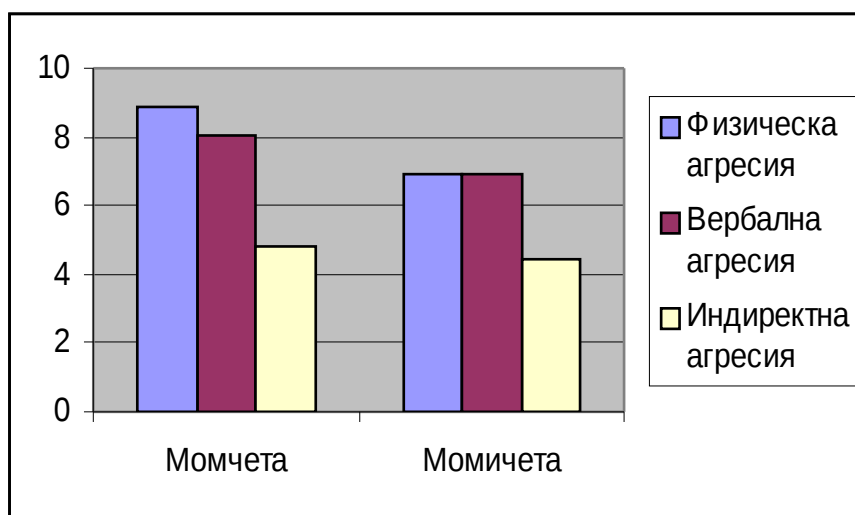
В скалата за агресивни действия се наблюдават следните междуполови различия, представени в таблица № 6:

	Момичета	Момчета
Физическа агресия	6.88	8.90
Вербална агресия	6.94	8.04
Индиректна агресия	4.47	4.78

Таблица № 6

В сравнение с момчетата, момчетата са значително по-агресивни физически / $T=4.43$ и $p<0.00$ / и вербално / $T=2.57$ и $p<0.02$ /, докато по отношение на индиректната агресия и двата пола си служат с нея приблизително еднакво. По-високите стойности, които показват момчетата, означават, че те са по-склонни към прибегване до физически и вербални форми на тормоз. Това може да се обясни с факта, че момчетата от малки се възпитават предимно в дух на конкурентност, съперничество и съревнователност с другите.

Графично резултатите от таблица № 6 могат да се представят по следния начин:

Графика № 4

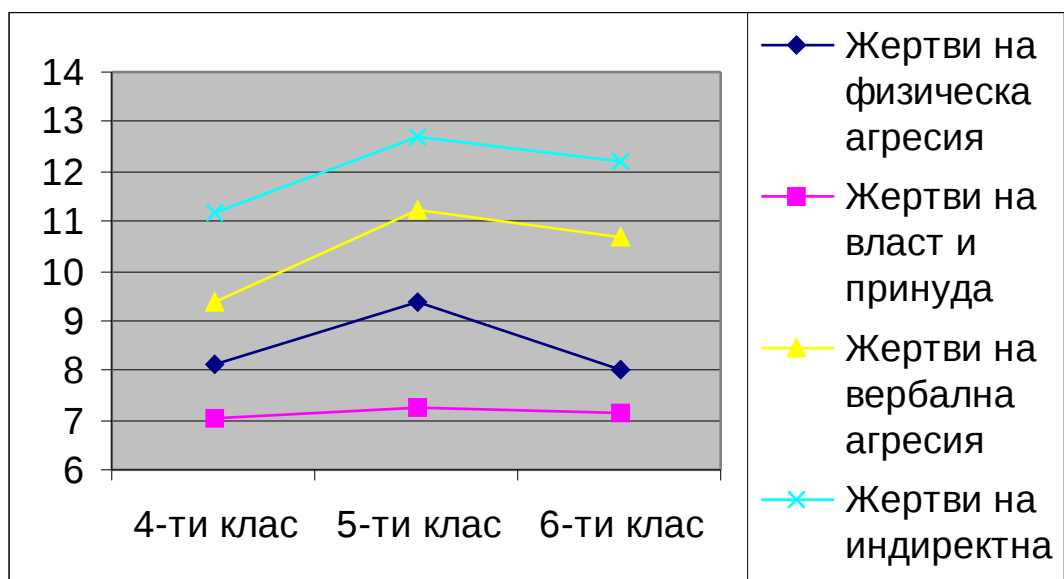
**Интерпретация на резултатите във възрастов план във
въпросника за виктимизация, агресивни действия и получен
просоциален опит**

Анализът на различията по скалата за виктимизация при учениците от 4-ти, 5-ти и 6-ти клас води до следните резултати, представени в таблица № 7:

	Жертви на физическа агресия	Жертви на власт и принуда	Жертви на вербална агресия	Жертви на индиректна агресия
Четвърти клас	8.12	7.01	9.38	11.19
Пети клас	9.35	7.23	11.23	12.70
Шести клас	8.04	7.13	10.66	12.19

Таблица № 7

Графично тези резултати придобиват следния вид:

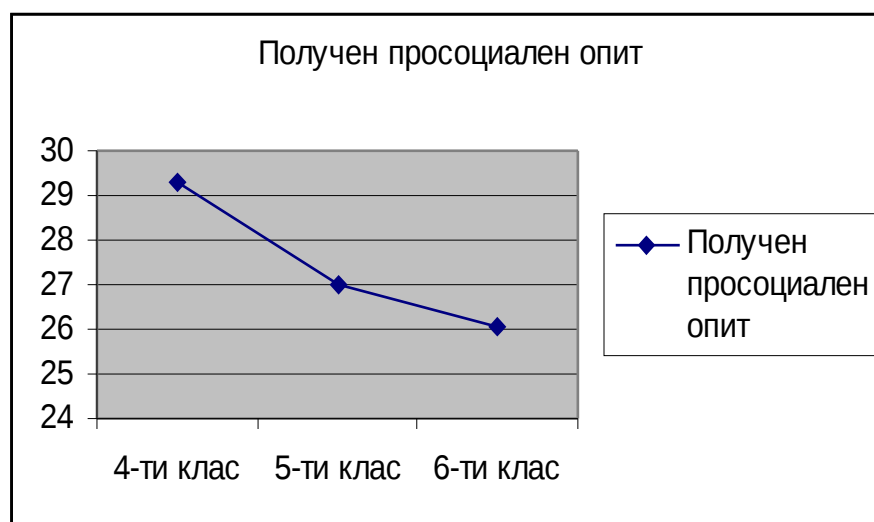
Графика № 5

От данните, представени по-горе, става ясно, че по отношение на виктимизацията, учениците от пети клас, в сравнение с учениците от четвърти и шести клас, са най-често обект на всички видове агресия: на физическа агресия / $F=2.19$, $p<0.012$ /, на вербална агресия / $F=4.41$, $p<0.012$ /, на индиректна агресия / $F=1.71$, $p<0.19$ / и на власт и принуда.

Възрастовата динамика показва, че изследваните четвъртокласници са най-рядко жертви на посочените видове агресия, като се наблюдава пик на тези стойности при петокласниците и лек спад при шестокласниците. Интересен факт е, че по отношение на физическата агресия, се наблюдава по-рязко покачване на стойностите от четвърти към пети клас и съответно по-рязко снижение от пети към шести клас. Това вероятно се дължи на факта, че до четвърти клас децата са все още малки и по-рядко влизат в конфликти помежду си, докато в пети клас започва постепенното навлизане в пубертета, което се характеризира с по-силни агресивни прояви. Засилва се и съперничеството, което е предпоставка за възникването на конфликти, изразяващи се в тормоз спрямо другите. В шести клас децата може би вече започват да осъзнават, че използването на груба сила не винаги води до постигане на желаната цел и предпочитат да си служат с други форми на агресия.

Друг интересен резултат се получи в подskalата за власт и принуда, която се оказва относително константна величина, тоест почти не се променя с възрастта на изследваните в извадката ученици.

По отношение на скалата за получен просоциален опит, се очертават следните различия във възрастов план / $F=4.63$, $p<0.01$ /, графично представени в графика № 6:

Графика № 6

Въпреки че четвъртокласниците са най-рядко жертви на тормоз, те получават най-много просоциална подкрепа в сравнение с петокласниците и шестокласниците. Това може да се дължи на факта, че по-малките още не са свикнали с агресивните прояви в училище и затова са по-склонни да оказват помощ при нужда, докато вследствие на по-често наблюдавани форми на агресия, учениците от пети и шести клас “претръпват” и по-рядко се намесват в защита на жертвата.

По отношение на скалата за агресивни действия, възрастовите разлики са описани в дадената по-долу таблица:

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия
Четвърти клас	7.95	7.56	4.74
Пети клас	8.32	7.23	4.61
Шести клас	7.4	7.66	4.51

Таблица № 8

Тъй като това е самоописателен въпросник, част от изследваните лица е възможно да не са искали да “признаят”, че са били булите. В изследваната извадка може би се е проявило явлението социална желателност.

Интерес буди фактът, че отново /както се получи при физическата виктимизация/, пикът на физическата агресия е в пети клас. Що се отнася до вербалната и индиректната агресия, получените резултати не съвпадат с резултатите от съответните видове виктимизация /по-ниски са/ и това потвърждава наличието на социална желателност при попълването на въпросника. Резултатите се отличават с малка степен на значимост.

**Интерпретация на половите разлики във въпросника за
склонността да се избира позицията на були, защитник на жертвата
или пасивен наблюдател на тормоза**

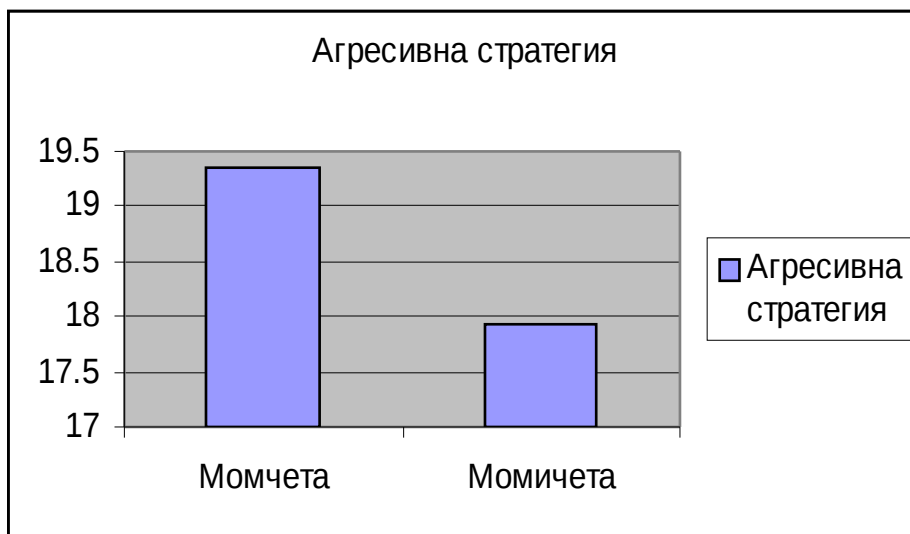
Анализът на различията по пол относно избора на поведенческа стратегия в случай на тормоз, води до следните резултати:

	Агресивна стратегия	Отдръпване	Просоциална подкрепа
Момчета	19.35	20.84	38.80
Момичета	17.92	21.15	39.43

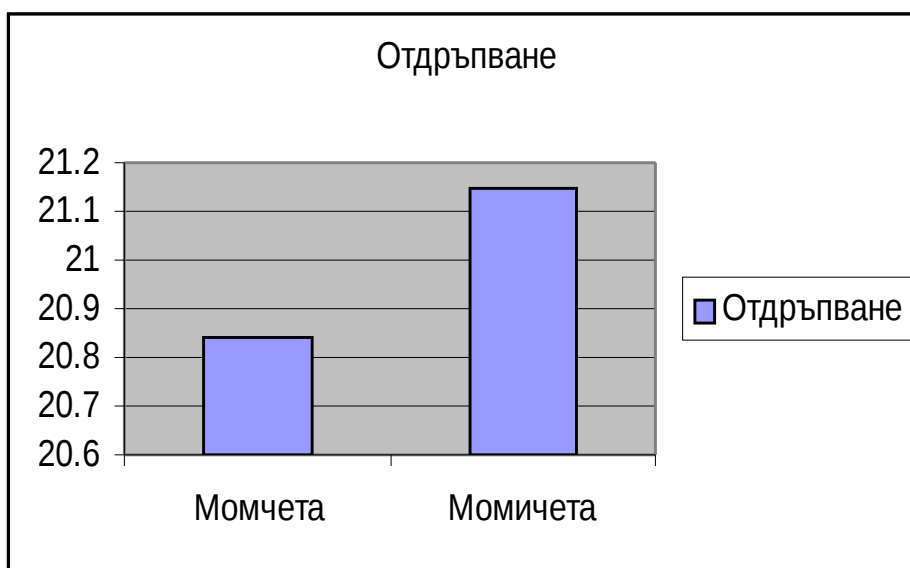
Таблица № 9

Резултатите, посочени в таблица № 9, показват, че момчетата по-често от момичетата избират агресивната стратегия, а момичетата от своя страна реагират по-често с отдръпване и просоциална подкрепа, в сравнение с момчетата. Това се дължи най-вероятно на факта, че момчетата по принцип са по-агресивни, а момичетата – по-пасивни, по-боязливи, но по-склонни да оказват помощ.

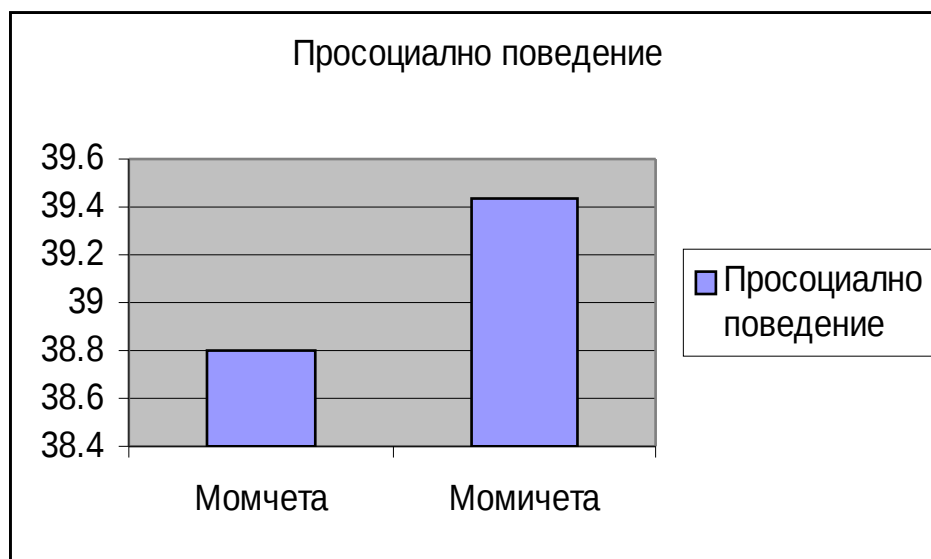
Графично резултатите могат да бъдат представени по следния начин:

Графика № 7

Графика № 8

Графика № 9

Интерпретация на възрастовите разлики във въпросника за склонността да се избира позицията на були, защитник на жертвата или пасивен наблюдател на тормоза

Анализът на различията по възраст относно избора на поведенческа стратегия в случай на тормоз, води до следните резултати:

	Агресивна стратегия	Отдръпване	Просоциално поведение
Четвърти клас	18.96	22.29	40.19
Пети клас	18.17	20.20	38.80
Шести клас	18.70	20.33	38.23

Таблица № 10

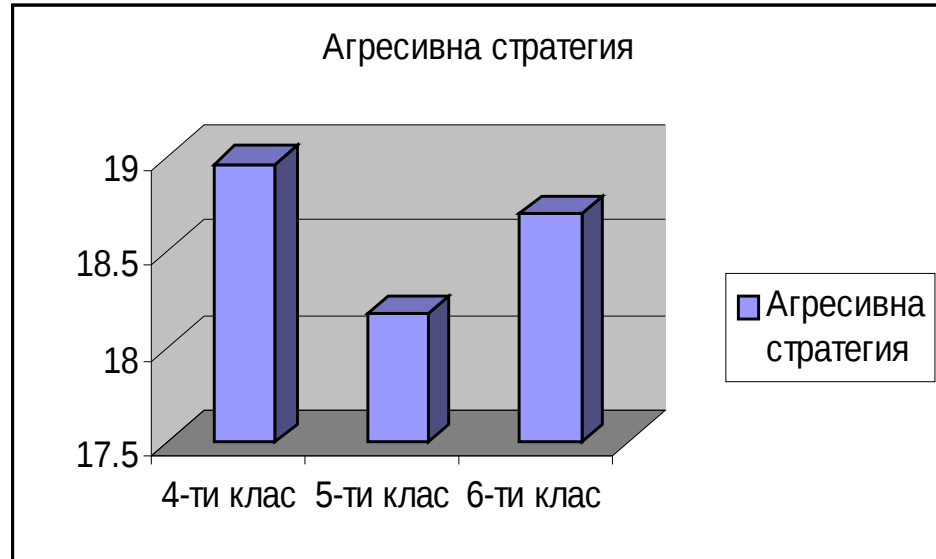
Резултатите от таблица № 10 показват, че като цяло и трите класа /4-ти, 5-ти и 6-ти/ реагират с приблизително еднаква честота относно избора на агресивна стратегия. Интерес буди фактът, че, в сравнение с учениците от пети и шести клас, учениците от четвърти клас са по-склонни да реагират с отдръпване и да оказват просоциална подкрепа. Това може да се дължи на факта, че по-малките /четвъртокласниците/

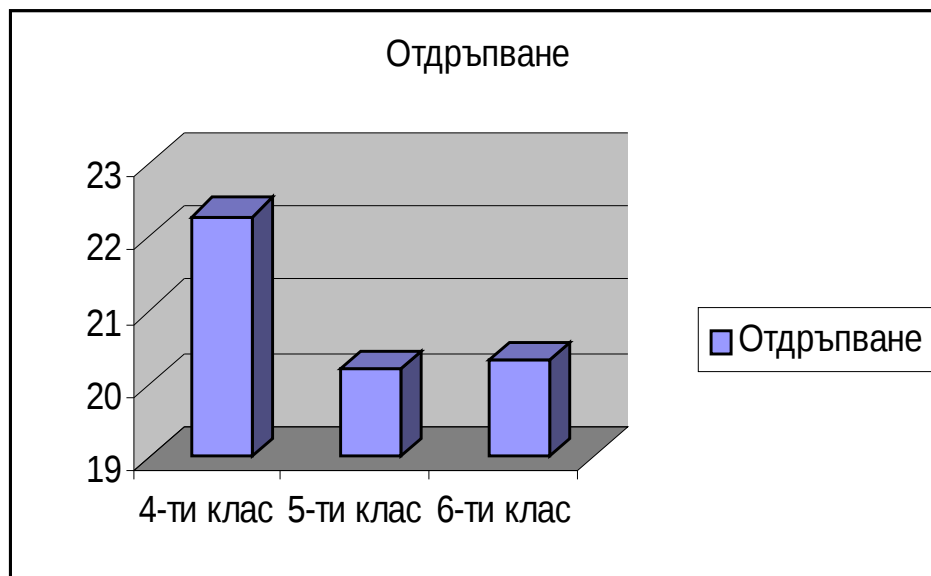
все още нямат изградена позиция как да бранят своите интереси и затова по-често реагират с отдръпване, докато по-големите /петокласниците и шестокласниците/ вече имат една по-ясна представа за себе си, тъй като са в преходния период на преминаване от детство към юношество. Четвъртокласниците по-често оказват и просоциална подкрепа, може би защото самите те получават повече такава подкрепа, отколкото по-големите.

И по трите показателя /агресия, отдръпване и просоциално поведение/ учениците от пети и шести клас имат сходни стойности.

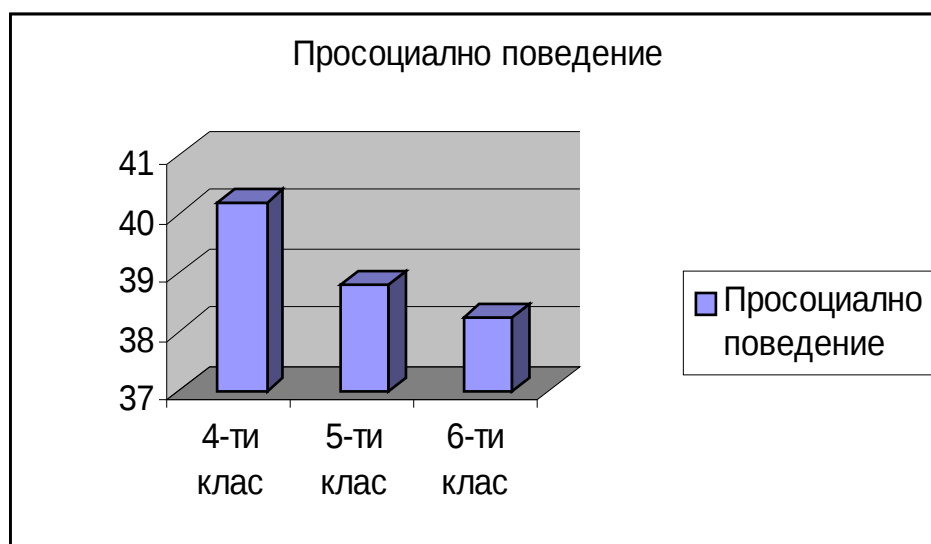
Графично тези резултати могат да бъдат представени в графики № 10, № 11 и № 12:

Графика № 10

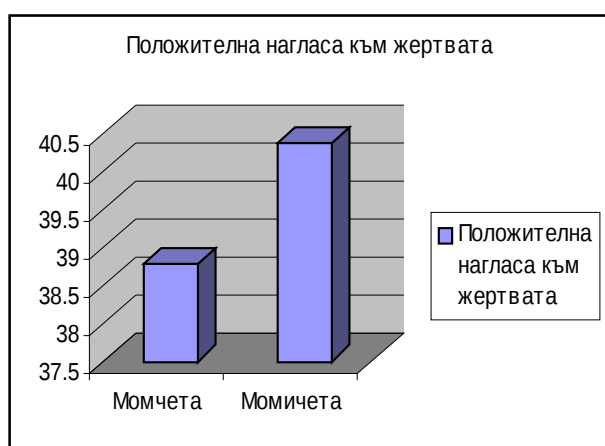
Графика № 11

Графика № 12

Интерпретация на различията по пол във въпросника за нагласите към насилието и просоциалното поведение

Графично данните за положителната нагласа към жертвите при момчетата и момичетата са представени по следния начин:

Графика № 13

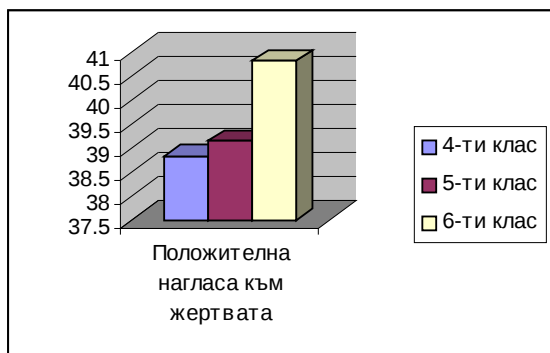

Графика № 14

Тези две графики отразяват значимата разлика, че момичетата имат по-силно изразени положителни нагласи към жертвите и просоциалното поведение, отколкото момчетата ($T=2.46$ и $p<0.015$). Това най-вероятно се дължи на различията в полово-ролевата социализация и възпитанието на двата пола.

Интерпретация на различията във възрастов план във въпросника за нагласите към насилието и просоциалното поведение

Графично данните за положителната нагласа към жертвите при учениците от четвърти, пети и шести клас са представени в следните две графики:

Графика № 15

Графика № 16

Ясно се вижда, че шести клас значимо се различава от четвърти и пети клас / $F=3.63$ и $p<0.03$ /, като показва по-силна положителна нагласа към жертвите. Това може да се дължи на факта, че шестокласниците /12-13 годишни/ вече са по-разсъдливи, развива се чувството за отговорност и моралните чувства, както и способността за емпатия. Съгласно теорията на **Жан Пиаже** тази възраст принадлежи на операционалния стадий в развитието на личността, който се характеризира с преобладаването на абстрактно-логическото мислене, необходимо за формирането на по-устойчиви нагласи.

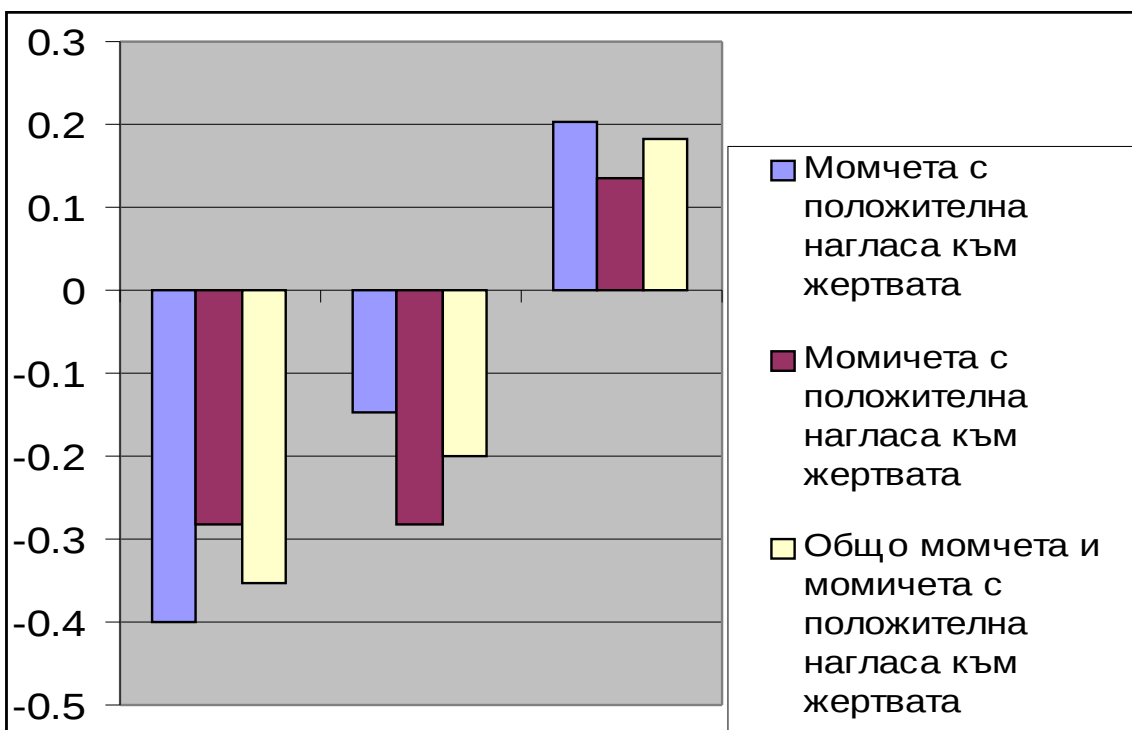
Интерпретация на корелациите на резултатите от трите въпросника

В зависимост от пола на изследваните лица, корелациите на резултатите от въпросника за нагласите към насилието, и от въпросника за изследване на склонността на всяко дете да избере позицията на були, на защитник на жертвата или на пасивен наблюдател на тормоза, са представени в следната таблица:

	Момчета с положителна нагласа към жертвата	Момичета с положителна нагласа към жертвата	Общо момчета и момичета с положителна нагласа към жертвата
Агресивна стратегия	- 0.4003**	- 0.2823*	- 0.3520**
Отдръпване	- 0.1462	- 0.2838*	- 0.1990*
Просоциално поведение	0.2021	0.1359	0.1818*

Таблица № 11

Изводи:!!!

	1	2	3
1. Агресивна стратегия			
2. Отдръпване			
3. Просоциално поведение			

Корелациите на резултатите от трите въпросника са представени в следната таблица:

